

Libris .RO

Respect pentru oameni și cărți

ALEX MIHAI STOENESCU

ARMATA,
MAREȘALUL ȘI EVREII

CUPRINS

Cuvântul autorului la ediția a doua	7	
Cuvântul autorului la ediția întâi	9	
Preambul.....	13	
I. PROBLEMA EVREILOR ÎN ROMÂNIA		
Studiu cronologic	19	
II. ULTIMATUMUL SOVIETIC.....		81
III. RETRAGEREA ARMATEI ȘI ADMINISTRAȚIEI ROMÂNE		97
Culegerea de informații și propaganda	102	
Atitudine ostilă	116	
Alte mărturii	129	
Mărturia autorității supreme.....	161	
O analiză contradictorie.....	164	
IV. CAZUL DOROHOI.....		170
Faptele.....	174	
Reacția oficială în cazul Dorohoi.....	188	
Agresiunile antievreiești din Moldova.....	191	

V. REBELIUNEA LEGIONARĂ	201
Res. Bipolaritatea Antonescu + Mișcarea legionară	203
Crime împotriva evreilor	230
VI. MAI MULTE FELURI DE EVREI	250
Decretul-lege privitor la starea juridică a locuitorilor din România nr. 2 650/ 8 august 1940.....	267
Emigrarea în Palestina.....	277
Mentalități.....	296
VII. MASACRUL DE LA IAȘI – „TRENURILE MORȚII“	315
Înțelegerea militară româno-germană	317
Evenimentele de la Iași din 25–30 iunie 1941	328
Desfășurarea evenimentelor	347
„Trenurile morții“	387
VIII. SOARTA LOCUITORILOR DIN TERITORIILE ELIBERATE.....	399
Cazul Chișinău	441
IX. CAZUL ODESSA.....	475
Câteva considerații militare	478
Evenimentele de la Odessa, 16–23 octombrie 1941	485
Cine au fost cei executați	518
Baza legală a represaliilor și comentarii asupra legislației internaționale	527
Cazul Dalnic	555

Considerente asupra procesului	558
Varianta oficială sovietică	562
Soarta evreilor de la Odessa	583
O posibilă reconstituire	613
X. UN POSIBIL PORTRET AL MAREȘALULUI ANTONESCU	616
Eroism și orgolii	618
Cariera militară	624
Cazul medical.....	643
Schițe de portret contemporane.....	662
Antonescu și evreii.....	670
XI. ÎNTRE NEGAȚIONISM ȘI PROPAGANDĂ SOVIETICĂ.....	680
XII. LEGISLAȚIA ROMÂNEASCĂ PRIVIND PROBLEMA HOLOCAUSTULUI.....	790
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ.....	809

PREAMBUL

O analiză asupra comportamentului Armatei române și al conducătorului ei între anii 1940–1944 nu poate fi condusă coerent decât exclusiv printr-o proiecție în contextul epocii. Acesta a fost dominat de starea de război și de legile acestuia. Evaluarea conjuncturii care a determinat anumite atitudini (responsabile sau iresponsabile) pornește de la principiul că decizia politică a influențat și influențează atitudinea armatelor. Chiar în situația unei dictaturi militare intervin condiționări politice interne și externe care impun conducerii de circumstanță să acționeze ca factor politic, oarecum specific în formele sale de manifestare, dar supus până la urmă aceleiași reguli. Cazul în care șeful statului este și comandantul Armatei a fost și continuă să fie comun, regimul fiind acela care scoate în proeminență diferențele. România a avut între 1940 și 1944 un regim autoritar al cărui defect principal a fost lipsa vieții politice interne legal constituite și liber desfășurate, iar consecința cea mai gravă a acestui defect a fost slăbirea substanțială a rezervei politice viabile. Dar perioada antonesciană din istoria României a reprezentat până la catastrofă doar faza finală

a unei crize politice acute, care șubrezișe în timp democrația parlamentară, diminuând-o până la figurație. Nu a fost vorba de o enormă fatalitate, ci de construcții eronate, conjuncturale și organic fragile la nivelul structurilor politice, cu rădăcini adânci și strâmbe la începuturile statului modern român. Nedreptățile făcute României în 1940 au găsit un teren slab, ruinat de partizanatul illogic și de prăpăstii insurmontabile între partide și personalități; pe scurt – o democrație incompletă, minată în orice moment de abuz. Abia după analiza slăbiciunilor statului român, putem discuta despre tensiunile și presiunile externe, la care țara a reacționat în conformitate cu idealurile naționale cunoscute ale poporului român, cu practica și experiența sa juridică sau cutumiară. România suferise un cataclism politic în iunie 1930, când lovitura de stat anticonstituțională (cunoscută cu termenul impropriu de „Restaurație“) a reprezentat în fapt ruperea echilibrului politic intern și debutul degradării treptate a instituțiilor fundamentale ale regimului democratic. Atunci, regele legitim al țării a fost detronat și România a fost aruncată într-o aventură politică. Dacă putem admite că dictatura regală instaurată în 1938 a avut cu preponderență o motivație în criza politică internă, tot ceea ce a urmat în cadrul regimului totalitar din România, în timpul și după al Doilea Război Mondial, a fost puternic condiționat din exterior.

Agresiunile politice și militare ale marilor puteri europene îndreptate împotriva României au găsit în statul nostru un partener slab pregătit politic și militar, o țară cu activitate externă

*defensivă și nu ofensivă, cu alianțe inoperante și cu o structură economică dezordonată.*¹

Participarea României la războiul împotriva U.R.S.S. a avut o justificare foarte bine definită prin propaganda epocii, dar transparentă a devenit abia astăzi; modul de abordare și durata acesteia s-au înscris în categoria generală a legilor războiului.

Nici o analiză care se dorește profundă și obiectivă nu poate ocoli erorile politice și militare ale mareșalului Antonescu, la fel cum nu le poate expune fără prezentarea contextului în care au fost luate deciziile sale strategice. Ca eveniment dramatic, sângeros și brutal, războiul nu a scutit nici un stat beligerant de încălcări ale normelor dreptului umanitar, de la reacții și riposte dure față de acțiuni, atacuri și agresiuni desfășurate în afara legislației internaționale, într-o situație în care întreaga lume se afla angajată direct sau indirect în conflagrație. Asupra statelor funcționau condiționări teritoriale, economice și tradiționale cu impact determinant pentru comportamentul militar. În același context, legislația internațională a timpului era extrem de fragilă și în bună măsură depășită de modificarea conceptelor militare, precum și de evoluția armelor. Este deja cunoscut că, la Procesul de la Nürnberg, amiralul Dönitz, ultimul șef al Reichului, a fost condamnat doar la 10 ani de închisoare, deoarece s-a constatat că „germanii ar fi dus un război pe

¹ Sublinierile din text aparțin autorului.

mare mai curat decât Alianții¹. Bombardarea orașelor și dreptul de represalii rămân încă în discuție și astăzi. Raportul între *terorist* și *partizan* continuă să fie o interpretare politică și mai puțin juridică.

Încercarea de a reglementa situația geopolitică a lumii după al Doilea Război Mondial a stabilit direct cedarea statului român în sfera de influență comunistă, cu toate consecințele rezultate din acest act convenit între Marile Puteri. Condițiile concrete în care s-a hotărât destinul României pentru următorii 45 de ani sunt deja cunoscute, dar ele pornesc indubitabil de la situația României de inamic al Statelor Unite, Marii Britanii și Uniunii Sovietice, cu care a luptat și cărora le-a produs pierderi, îndeplinind toate atribuțiile beligeranței. Dacă dorim să evidențiem o situație particulară a României în acest conflict, arătând că a fost forțată fără altă soluție la această poziție – anormală de fapt și de drept –, va trebui să privim cu toată obiectivitatea ansamblul actelor de politică externă ale Marilor Puteri în legătură cu România și să arătăm în ce măsură pot fi interpretate ca acte juridice care au influențat politica țării noastre. Astfel, insistența pentru recunoașterea caracterului oneros al Pactului Ribbentrop–Molotov și pentru identificarea tuturor consecințelor acestuia până la aspectele sale ultime caută să anuleze decizia internațională asupra unei vinovății totale, necondiționate a statului român la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Dar, din păcate, imaginea

¹ Joe Heydecker, Johannes Leeb, *Procesul de la Nürnberg*, București, Editura Orizonturi, 1995, p. 553.

de agresor este cea pe care continuăm să o purtăm, în bună măsură nemeritat.

Atât Germania actuală, cât și Rusia actuală au recunoscut formal ilegalitatea și caracterul nedrept ale Dictatului de la Viena și ale Pactului Ribbentrop–Molotov, dar substanța acestor recunoașteri este complet diluată și inoperantă în istoria imediată. Problema frontierelor a fost rezolvată prin Actul final de la Helsinki (1975) și reconfirmată la summitul de la Paris din 1990, unde U.R.S.S. a primit atestarea asupra modificărilor de graniță și a deplasărilor masive de populație făcute în interiorul imperiului său. Cheia ușii false în fața căreia se găseau statele din Centrul și Estul Europei la momentul liberalizării *perestroika* s-a numit statu-quo-ul configurației stabilite de U.R.S.S. în interiorul spațiului de dominație. Poate că acesta a fost chiar prețul reunificării Germaniei, în timp ce pe teritoriul Poloniei rămâne o enclavă rusă la Kaliningrad (Königsberg) – situată la 1 500 km de Rusia, peste Belarus și Lituania –, sudul Basarabiei rămâne la Ucraina după ce a fost colonizat masiv cu rusofoni, Tiraspolul este lipit Republicii Moldova, Peninsula Crimeea, Ucrainei etc. Practic, acolo unde Marile Puteri au avut interesul să rezolve problemele lăsate moștenire de război, au făcut-o, unificând Germania și dând garanții de securitate Poloniei, printr-un tratat care a reunit principalii învingători din război. Nimeni nu s-a gândit ca, anulând efectele Pactului Ribbentrop–Molotov pentru Polonia, ele să fie anulate și pentru România. Astfel, se reconfirmă tacit după aproape o jumătate de secol calitatea României de agresoare împotriva U.R.S.S., fără să se țină cont cum a

ajuns în acea situație. Astăzi, argumentele istorice au foarte puțină importanță; importantă este performanța politică în coordonate enunțate de doctrina democrației moderne. România rămâne să-și clameze nevinovăția, așa cum rămâne un stat învins la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și care și-a plătit toate datoriile.

De la Sarajevo, trecând prin București, Chișinău, Nagorno-Karabah, Groznii și până în Insulele Kurile, al Doilea Război Mondial continuă din păcate să vegeze încă viu în problemele sale nerezolvate. Una dintre ele este relația între cazul particular al evreilor din România, care nu s-a înscris în ceea ce numim convențional Holocaust (arderile în cuptoare), și cazul evreilor din provinciile răsărite-ne, unde evreii au fost declarați populație inamică.

I. PROBLEMA EVREILOR ÎN ROMÂNIA

Studiu cronologic

Pentru a înțelege exact raporturile evrei-români sau cele dintre *unii* evrei și *unii* români, așezând pe o suprafață analitică largă atât atitudinile oficiale, cât și cele particulare, găsim potrivite câteva considerente de ordin istoric. Acestea mi se par necesare, deoarece starea conflictuală a diferitelor tipuri de relații nu a apărut peste noapte sau, și mai incorect, prin influențarea directă și unilaterală din partea nazismului. „Problema evreilor“ din România are rădăcini vechi și s-a format pe un fond psihologic, economic și politic cu accente contradictorii. Afirmând drepturile inalienabile ale poporului român în teritoriul său național, nu putem ignora condiția dramatică a populației evreiești, ca entitate fără stat, risipită într-o *diasporă* întinsă pe aproape întreg globul și urmărită de o tragedie multiseculară. Contextul acestei lucrări trebuie precizat de la început: *Evenimentele dramatice pe care le analizăm aici s-au petrecut în intervalul 1940-1942, înainte de declanșarea de către Germania nazistă a „soluției finale“.*

După unii analiști, nu întotdeauna exacti în aprecieri, evreii ar fi fost ultimii *migratori* ai Europei, ceea ce nu este corect în planul terminologiei istoriografice, chiar dacă a fost vorba despre mai multe deplasări de populație (*Aliyah*). Noi continuăm să înțelegem prin migratori popoare barbare, prin semiți doar pe evrei, prin naționaliști pe extremiștii xenofobi. Nu caracterul eventual agresiv al prezenței evreiești în Europa, ci, dimpotrivă, agresiunile repetate la care au fost supuși evreii descriu fundamental trăsătura acestor deplasări. Așezarea lor într-un spațiu teritorial a reprezentat însă întotdeauna o decizie europeană, luată între Marile Puteri, și a fost soluția improvizată, vremelnică a unei contradicții între situația popoarelor europene stabile, constituite în națiuni, state naționale sau entități statale esențial definite, și o populație atipică, alogenă, privită de regulă drept extra-continentală. Altfel spus, niște *intruși* de care fiecare căuta să scape într-un fel. În cazul României, „chestiunea modificării statutului de străini și a acordării de drepturi evreilor nu a apărut ca o consecință a evoluției normale a societății românești în faza ei de modernizare, după modelul Europei occidentale, ci a fost impusă, în mare măsură din afară, de către puterile europene”¹. Secolul al XIX-lea, decisiv pentru întreg Centrul și Estul Europei, a fost rupt în două de anul 1848, care a produs răsturnări fundamentale în conceptul de imperiu laic sau ecleziastic, astfel că evoluția politică a celei de-a doua jumătăți a fost mult mai accelerată decât în primele cinci decenii.

¹ Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască”*, București, Editura Humanitas, 1995, p. 27.

Micile comunități evreiești prezente în statele feudale românești nu au reprezentat vreodată până atunci „o problemă”. Aceasta a apărut mult mai târziu.¹

1. Încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, mase compacte de evrei sunt presate de regimul țarist către vest, populația fiind terorizată și în parte decimată prin „pogromuri sistematice de mare amploare”, după afirmația făcută în România la 17 martie 1994 de Radu Ioanid, director al Registrului Național al Supraviețuitorilor din Muzeul Holocaustului de la Washington (afirmația este ușor pleonastică, deoarece *pogromul*, prin definiție, este o *acțiune sistematică* organizată de autorități împotriva populației evreiești). O autoritate recunoscută pentru istoria evreilor, Josy Eisenberg, consemna: „Evreii nu fuseseră niciodată admiși în Rusia propriu-zis. Faptul anexării Ucrainei, în secolul al XVII-lea, a noii Rusii și a Crimeii, apoi a teritoriilor poloneze în secolul al XVIII-lea, a fost cel care i-a introdus, prin forța lucrurilor, pe evrei în Imperiul țarist. (...) Evreii au fost de fapt cantonați într-un fel de vast ghetou, numit zonă de rezidență (Ucraina, Crimeea, Bielorusia, Lituania); le era interzis să se stabilească în Rusia Mare. Densitatea și omogenitatea maselor evreiești puneau în fața regimului o problemă politică. Acesta a fost de părere că, pentru a-i integra, evreii trebuiau întâi rusificați. În acest scop, țarul Alexandru I a vrut să impună în 1804 un vast

¹ Această cronologie urmărește informații selectate, sprijinite pe autoritatea morală și științifică a surselor, eliminând informația partizană.

program de reforme social-economice, culturale și religioase. Evreilor li s-a interzis îndeletnicirea de hangiu; ei trebuiau expulzați din sate; erau încurajați să practice agricultura; cei care se apucau de activități industriale sau meșteșugărești beneficiau de reduceri de impozite; școlile le erau deschise; studierea unei limbi (care putea să fie rusa, polona sau germana) devenea indispensabilă pentru exercitarea unor funcții de răspundere; prerogativele rabinilor erau diminuate, iar activitățile lor, strict controlate. Acest plan a favorizat promovarea socială și culturală a unei minorități de evrei, a mărit mizeria economică a majorității evreilor, dar, lovindu-se de nenumărate rezistențe (mai ales din partea evreilor), a eșuat. După 1815, țarul a luat o serie de măsuri represive și a redus zona de rezidență¹. Ministrul de justiție țarist Konstantin P. Pobiodoneștev va reproduce în câteva fraze politica Rusiei: „Există un singur drum pentru soluționarea problemei evreiești: să evacuezi o treime, să convertești o treime la creștinism și să persecuți treimea care a rămas”².

2. Situația evreilor din Europa a reprezentat o preocupare pentru Marile Puteri, în sensul rezolvării problemei naționale, iară nu a celei individuale, după înfrângerea Franței napoleoniene. Actul Emancipării lansat de Revoluția Franceză, care a adus libertatea individului și a deschis

¹ Josy Eisenberg, *O istorie a evreilor*, București, Editura Humanitas, 1993, pp. 260-261.

² Theodor Herzl, *Excerpts from his Diaries*, New York, Scopus Pub. Comp., 1941, p. 49.

calea națiunilor moderne, a avut un efect contrar asupra evreilor din Europa. Națiunea se definea, așa cum a rămas și astăzi, prin teritoriu. Pe străzile Vienei, evreii erau strigați „HEP! HEP!“, prescurtarea de la sloganul medieval spaniol: *Hierosolyma Est Perdita* („Ierusalimul este pierdut“), simbol al unei îndoite realități – apartenența evreilor la vechea provincie Palestina și tragedia diasporei. Caracterul particular al religiei ebraice introducea și ea o nuanță de diferențiere, la care se adăuga moștenirea cea mai grea: conflictul fundamental și pe alocuri fundamentalist cu Creștinismul. Printr-un decret din 1808, Napoleon institua o perioadă de 10 ani în care evreii Imperiului Francez aveau obligația să se integreze civilizației europene și „să înceteze a mai fi o națiune străină“. Măsura s-a dovedit nerealistă. În Epoca marilor libertăți enunțate de Revoluția Franceză și apoi în Epoca Națiunilor s-a dezvoltat, în rândurile intelectualității germane, franceze și britanice, ideea că evreii sunt și ei o națiune și că ar trebui să se constituie în națiune. Ideea se lovea de aceeași problemă a teritoriului – o națiune trebuie să fie creatoare de stat. Cum soluția unui stat al evreilor părea imposibilă în Europa, a fost lansată ideea integrării, a asimilării evreilor în civilizația europeană, prin integrarea lor totală în sistemul de libertăți oferit de statul modern. Acest proiect se lovea de interesul natural al evreilor de a-și păstra identitatea, prin conservarea tradițiilor ancestrale, a sistemului propriu de organizare și, mai ales, a religiei. Ghetoul era un simbol al acestei separații.

La Congresul de la Viena (1814–1815), care a stabilit precedente fundamentale în promovarea ideilor de civilizație modernă și de umanism, problema evreiască a devenit un subiect distinct și important pe ordinea de zi. Fără a intra în detaliile dezbaterilor și ale negocierilor de culise, trebuie subliniat că Congresul a generat o Constituție a Confederației Germane (8 iunie 1815), care consfințează principiul egalității condițiilor de acces la drepturi civile și politice pentru creștinii de orice rit și, totodată, obliga conducerea statelor germane să „amelioreze situația civilă a celor care profesază religia iudaică în Germania“ și să asigure participarea acestora la drepturile civile, cu condiția ca aceștia „să se supună tuturor obligațiilor impuse celorlalți cetățeni“¹. Aceasta era ideologia integrării, a asimilării populației iudaice în națiunile europene, care era însă condiționată de renunțarea din partea evreilor la anumite aspecte particulare ale modului lor de trai și la unele reguli ale religiei. Pentru atitudinea statelor europene față de aceste norme, introduse prin reglementările Congresului de la Viena, a fost lansat termenul de „toleranță“, care admitea implicit că evreii sunt o populație străină, greu de integrat civilizației creștine europene, dar care trebuie protejată. Problema acută se punea în Rusia, unde se desfășura asimilarea forțată, cu alternativa sa violentă – pogromul. În memoriul pe care l-a înaintat preotul englez Lewis Way țarului Rusiei, la 5 octombrie 1818, se

¹ Max James Kohler, Wilhelm von Humboldt, *Jewish Rights at The Congresses of Vienna (1814–1815) and Aix-La-Chapelle (1818)*, New York, The American Jewish Committee, 1918, pp. 27–28.

preciza, la punctul 1, că „trebuie stabilită o corespondență generală cu privire la israeliți în toate părțile lumii“, iar la punctul 3 se menționa că evreii „trebuie să renunțe la acele legi ale lor care se opun legilor țării în care locuiesc“¹. Dincolo de divizarea pe care o crea o astfel de soluție în rândurile comunităților evreiești, liderii politicii europene erau și ei divizați în adepți ai integrării graduale, care țintea secret destructurarea tradițiilor evreiești și în final creștinarea lor, și adepți ai accesului imediat la drepturi civile, care admitea astfel posibilitatea existenței unor „enclave“ iudaice în Europa și, totodată, posibilitatea unei emigrări masive ulterioare spre un stat al lor, dar extraeuropean. Marele savant german Wilhelm von Humboldt, reprezentant al Prusiei la Congresele de la Praga, Viena și Paris și care fusese influențat în educația sa de profesorii evrei ai cercului Lessing-Mendelssohn-Nicolai, a intervenit în Congresul de la Viena cu faimosul memoriu „Referitor la schița noului sistem legislativ pentru evrei“ (17 iulie 1809), în care se sistematizau pentru prima oară principiile de bază ale problemei evreiești: problema evreiască nu este un subiect care poate fi rezolvat izolat, de fiecare țară în parte, ci este o problemă internațională; poporul evreu dovedește „un atașament încăpățânat la obiceiurile sale primitive și o remarcabilă putere a rezistenței pasive“, motiv pentru care refuză asimilarea; esența problemei lor este „un fenomen ecleziastic și de istorie a lumii“ și nu poate fi rezolvat printr-un decret; cele trei metode de

¹ *Ibidem*, pp. 54–55.

abordare a subiectului sunt: „1. asimilare. 2. distrugerea modelului lor ierarhic. 3. reglementarea locului lor de așezare“¹. Ulterior, odată cu publicarea corespondenței sale intime, s-a descoperit și motivația principală a atitudinii lui Humboldt în problema evreiască. Aceasta era *împiedicarea afluxului evreilor estici către Germania*, pentru că, „deoarece Prusia a acordat aproape în întregime drepturi pentru evreii ei, ar fi mai bine pentru noi ca o astfel de legislație să aibă caracter general, căci altfel toți evreii se vor năpusti la noi“². Totodată, el va cere includerea unor prevederi de universalizare a drepturilor pentru evrei în Articolul XVI din Constituția Germanică, „astfel încât evreii să nu fie atrași prea mult în Prusia de circumstanțele faptului că evreii săi se bucură de privilegii mai mari aici decât în alte părți ale Germaniei“³.

Toate aceste dezbateri și decizii au avut un efect direct asupra Principatelor Române și apoi asupra României.

3. Sub domnia țarului Nicolae I (1825–1855) prigoana evreilor ia dimensiunile calvarului, dublat și de recrudescența violentă a antisemitismului european, care n-a avut doar o componentă rusească, ci o adevărată psihoză în Occident (Franța, Germania, Austria au excelat). În privința Rusiei însă este de subliniat că antisemitismul a atins cotele masacrului sistematic spre sfârșitul secolului al XIX-lea, după cum afirmă tot Josy Eisenberg: „Începând din 1881 și

¹ *Ibidem*, pp. 71–72.

² *Ibidem*, p. 33 (Scrisoare din 4 iunie 1815 către soția sa).

³ *Ibidem*, p. 36.

până la Primul Război Mondial, istoria evreilor din Rusia înregistrează un șir aproape neîntrerupt de legi excepționale (mai ales, diverse *numerus clausus*) și violențe populare. Pogromurile au avut loc cu complicitatea, câteodată activă, a autorităților guvernamentale. Desfășurarea lor era mereu aceeași: o răscoală populară animată de câțiva conducători devasta cartierul evreiesc pe o perioadă care putea merge până la mai multe zile. Trupele sau poliția interveneau în general atunci când masacrele, jafurile și violurile atingeau paroxismul. Evreii din Rusia au trăit într-o teroare continuă, într-o atmosferă care amintește cele mai îngrozitoare jafuri din Evul Mediu“¹.

Este suficient să ne imaginăm masa de evrei care refuza rusificarea, ocuparea în agricultură, interzicerea tradițiilor și obiceiurilor de cult, deplasându-se către vest, ocupând teritorii aflate în afara „zonei de rezidență“ impuse de țarism. Simultan, țări central-europene se opun imigrației masive, Polonia fiind un stat cu grave probleme naționale, mutilat și sfârtecat de Marile Puteri, Ucraina generând o violentă mișcare naționalistă, iar Ungaria, conform unei doctrine clasice, fiind statul cu cea mai mare forță coercitivă de asimilare. Ea îi obliga pe evrei la adoptarea limbii, tradițiilor și educației maghiare, politică la care se adăuga, evident, influența atitudinii antisemite austriece. Emigrările în America au fost favorizate la timp.

La 12 martie 1939, încercând să justifice legile rasiale, guvernul român a emis un document denumit *Memoriu*,

¹ Josy Eisenberg, *op.cit.*, p. 283.